

Condorcetov teorem porote u suvremenim epistemičkim uvjetima

Samaržija, Hana

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:625180>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-13**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Hana Samaržija

**CONDORCETOV TEOREM POROTE U SUVREMENIM
EPISTEMIČKIM UVJETIMA**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Mislav Žitko

Zagreb, rujan 2021.

Sadržaj

Uvod.....	1
1. Condorcetovo načelo kompetentnosti.....	8
1.1. Politička sofisticiranost glasača.....	9
1.2. Politička informiranost glasača.....	12
2. Condorcetovo načelo neovisnosti.....	15
2.1. Učinak zajedničkog znanja.....	15
2.2. Epistemički mjehurići i komore jeke.....	16
3. Condorcetovo načelo iskrenosti.....	21
Zaključak.....	24
Popis literature.....	27

Condorcetov teorem porote u suvremenim epistemičkim uvjetima

Sažetak

Zagovornici epistemičkog opravdanja demokracije rado se oslanjaju na Condorcetov teorem porote, CJT. Ukratko, CJT izlaže dva opsežna argumenta. Kao prvo, većinsko glasovanje skupine neovisnih, kompetentnih i iskrenih glasača čija sposobnost pogađanja točne odluke nadilazi nasumičnost vjerojatnije će biti u pravu nego bilo koji zasebni glasač. Kao drugo, kako se broj takvih glasača približava beskonačnosti, vjerojatnost da će biti u pravu približava se sigurnosti. Međutim, glasači ne zadovoljavaju ove uvjete u epistemičkim uvjetima političke polarizacije, raširenog neznanja i strateškog glasanja za epistemički defektne stranke. Nudim pregled tri desetljeća istraživanja političkog ponašanja koje pokazuje da su glasači razočaravajuće neinformirani o politički relevantnim pitanjima i rijetko kad kadri formirati dugoročne preferencije. Učinak zajedničkog znanja pobija načelo neovisnosti, uz napomenu da su glasači značajno ovisniji o istim izvorima informacija no što je CJT pretpostavio. Konačno, empirijski podatci o stranačkim preferencijama impliciraju da građanke i građani glasuju i za one političke opcije koje drže epistemički deficijentnima ako vjeruju da će se od takvog izbora materijalno okoristiti. Ako CJT ne stoji, a ne stoji ni Hong-Pageov teorem različitosti iznad sposobnosti, čini se da nema supstancijalne kvantitativne epistemičke obrane demokracije.

Ključne riječi

socijalna epistemologija, politička epistemologija, epistemologija demokracije, političko ponašanje, epistemičko opravdanje demokracije, Condorcetov teorem porote, teoremi porote, predstavnička demokracija, epistokracija

Condorcet's Jury Theorem in Contemporary Epistemic Conditions

Abstract

Proponents of democracy's epistemic justification eagerly rely on Condorcet's Jury Theorem. CJT makes two broad claims. First, the majority vote among a group of independent, competent, and sincere voters, each of whom is better than random at choosing the right option, is more likely to be correct than any voter separately. Second, as the number of such citizens approaches infinity, the probability they will be right approaches certainty. Nonetheless, voters do not meet these requirements in the epistemic circumstances of polarization, ignorance, and strategic partisanship. I review decades of political behavior research showing voters are woefully ignorant of politically relevant facts and fail to form long-term preferences on ideological issues. The common knowledge effect refutes the condition of independence, suggesting voters are far more reliant on the same information sources than CJT had assumed. Finally, empirical data on party preferences implies citizens vote for parties whose epistemic character they do not trust if they believe they will profit from it. If the CJT does not hold, there does not seem to be a robust quantitative epistemic defense of democratic majority rule.

Key Words

social epistemology, political epistemology, the epistemology of democracy, political behavior studies, the epistemic justification of democracy, Condorcet's Jury Theorem, jury theorems, representative democracy, epistocracy

Uvod

Stara je vijest da je demokracija izgubila znatan dio svojeg nekadašnjeg epistemološkog sjaja, s tucetima svježe tiskanih izdanja koja nabrajaju njezine podbačaje i raspade (Brennan 2017; Levitsky i Ziblatt 2019). Umjesto vlastima koje služe narodu, nasljeđe demokratskih izbora diljem svijeta rezultiralo je neprekinutim nizovima epistemički neodgovornih i neresponsivnih¹ koji nisu odgovarali na potrebe svojih građana. Konačni udarac nastojanjima da epistemičko opravdanje demokracije podupremo suvremenom empirijom stigao je 2016. godine, s referendumskom kampanjom za izlazak Velike Britanije iz Europske unije temeljenom isključivo na afektivnom nacionalizmu i lako provjerljivim lažima te zloglasnim predsjedničkim izborima u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje je televizijska zvijezda i stalni gost žute štampe Donald Trump glatko pobijedio svoju demokratsku protukandidatkinju oslanjajući se na ideološko neprijateljstvo liberala i konzervativaca (Cassam 2019). Istovremeno, prvi demokratski izbori u nekoć komunističkim državama nisu, usprkos optimističnim očekivanjima protivnika svakog komunizma i socijalizma, urodili društveno angažiranim vlastima željnim iskoristiti navodne potencijale slobodnog tržišta, nego, uslijed odviše brze liberalizacije, koruptivnim i nepotističkim režimima strastvenim isključivo oko oportune privatizacije društvenih dobara. Ako demokraciju želimo obraniti apeliranjem na njezine epistemičke vrline, a ne samo na političku vrijednost formalne jednakosti građanki i građana, čini se da ćemo se morati dodatno potruditi.

Današnje predstavničke demokracije² s četverogodišnjim ili petogodišnjim parlamentarnim i predsjedničkim izborima počivaju primarno na epistemičkim kapacitetima svojih glasača, koji su, prema empirijskim saznanjima političke znanosti i istraživanja političkog ponašanja, žalosno neinformirani o politički relevantnim temama, ideološki pristrani, protkani identitetskim predrasudama i podložni rasuđivanju temeljem heuristika (Delli Carpini i Keeter 1996; Kukinsky i Peyton 2009). Međutim, mnogo ranije od tih saznanja, vjerojatno najstarija iole uvjerljiva epistemička obrana demokracije temeljena na većinskom glasovanju matematički je

¹ Izvorni engleski pojam “unresponsive government” u političkoj se teoriji i političkoj filozofiji koristi za vlade čije politike ne odgovaraju na eksplicitno izražene potrebe građanki i građana. Jasnije rečeno, vlasti ne odgovaraju (eng. *respond to*) na građanske zahtjeve.

² Institucije predstavničke demokracije formalne jednakosti svih građana u proceduri izbora te slobode odabira i izjašnjavanja, a bez odveć autonomne figure predsjednika tipične za predsjedničke demokracije, njezine su ključne etičke i političke vrline zbog kojih i jest stekla današnji status najpravednije političke konfiguracije.

teorem markiza Nicolasa Condorceta iz 1785. godine, danas poznata kao Condorcetov teorem porote (Lukes i Urbinati 2018). Općenito govoreći, Condorcet je u osamnaestom stoljeću bio pionir matematičkog pristupa politici i parlamentarizmu. Ukratko, Condorcetov teorem porote izlaže dva zahtjevna argumenta. Kao prvo, ishod većinskog glasanja grupe građana, koji će točno glasati češće nego da glasaju nasumično, biti će točniji od zasebnog glasa bilo kojega od spomenutih glasača. Kao drugo, kako se broj takvih glasača približava beskonačnosti, vjerojatnost da će njihova kolektivna odluka biti točna – dakle, empirijski poduprta i sukladna recentnim znanstvenim saznanjima – približava se beskonačnosti (Goodin i Spiekermann 2018, xx). Međutim, Condorcetov teorem porote svojim je zamišljenim građanima, čija će kolektivna inteligencija proizvesti epistemički kvalitetnu odluku, nametnuo i tri izazovna zahtjeva. Prvo, moraju biti kompetentni, što znači da vjerojatnost da će biti u pravu mora nadilaziti nasumičnost ili statističku vrijednost od $p = 0.5$. U suprotnom, većinsko glasovanje građana lošijih od nasumičnosti urodilo bi odlukom koja bi gotovo jamačno bila pogrešna, no to bi zahtijevalo da svi griješe na približan ili jednak način, tako da se njihove greške međusobno ne poništavaju (Goodin i Spiekermann 2018, 4). Drugo, Condorcetovi građani moraju biti neovisni, što znači da svoje glasačke odluke moraju donositi samo temeljem osobnog istraživanja dostupnih dokaza, a ne došaptavanjem s drugim građanima ili odražavanjem odabira nekih sumnjivih autoriteta. Treće, moraju biti 3) iskreni. Condorcetov žanr iskrenosti zahtijeva da glasači odabiru onu opciju koju doista smatraju epistemički i etički najboljom, umjesto da strateški glasaju za manje zlo ili za koruptivnu opciju od koje će se možda materijalno okoristiti.

Jednostavna matematička računica Condorcetovog teorema porote, obično ilustrirana uzlaznim i silaznim grafovima vjerojatnosti donošenja točne odluke, izdržala je višestoljetni test vremena pa se i danas upotrebljava kao kvantitativni kamen temeljac epistemičkog opravdanja demokracije. Drugi zavodljivi matematički teorem naklonjen demokraciji pristigao je 2004. godine i slavu stekao kao Hong-Pageov teorem različitosti iznad sposobnosti, koji je nastojao brojčano potvrditi da će grupa građana različitih epistemičkih sposobnosti i pozadinskih znanja kolektivno proizvesti epistemički kvalitetniju odluku od jednoga znalca (Hong i Page 2004). Doduše, dežurne akademske matematičarke promptno su prosvjedovale protiv njegovog trivijalnog dokaza, neprimjerenosti razrade jednadžbe za željeni zaključak i tendenciozne primjene loše matematike u društvenim znanostima (Thompson 2014, 1024). S druge strane, Condorcetov teorem porote i dalje je neborivo matematički ispravan, pa razloge zašto ne

funkcionira u empiriji – jer višemilijunska biračka tijela u stvarnosti ne odabiru najmoralnije i epistemički najodgovornije opcije – tražiti moramo drugdje. U ovom radu, tvrdit ću da su Condorcetovi zahtjevi kompetentnosti, neovisnosti i iskrenosti neodrživi u suvremenim epistemičkim uvjetima kulture neznanja, konfuzne informacijske okoline digitalnih medija, gdje postaje sve zahtjevnije raspoznati pouzdane izvore informacija, epistemičkih mjehurića i komora jeke, ideološke polarizacije i strateškog glasanja za nepotističke političke opcije. Otvoreno je pitanje postoje li uopće hipotetski uvjeti u kojima bi Condorcetovi uvjeti bili održivi, no to je šira tema koja nadilazi raspon ove rasprave.

U prvom ću poglavlju pregledom više od četiri desetljeća zabilježenog empirijskog istraživanja političkog ponašanja – koje se u politologiji zbog obilja podataka relevantnih i za filozofsko teoretiziranje o politici prometnulo u zasebnu znanstvenu granu – i suvremenije političke epistemologije, pokazati da su prosječni građani nezainteresirani za politička pitanja, slabo upoznati sa svojim predstavnicima u političkim tijelima, njihovim ovlastima i zakonskim pravilima njihovog izabiranja, potpuno nesvjesni ustavnih načela svojih država i nesposobni održavati trajnije političke preferencije. Ona manjina građana dobro upoznata s politikom, koja pritom usvaja supstancijalna ideološka vjerovanja³, sklona je izvoditi složene kognitivne strategije kako bi svoje preferencije zadržala unatoč potencijalno oprečnim informacijama (Taber i Lodge 2006). Indikativno je napomenuti da se sveobuhvatno istraživanje građanskog poznavanja politike koje socijalna i politička epistemologija smatraju bolno poraznim (Ahlstrom-Vij 2019, 406), ispitivanje političkog znanja građana Sjedinjenih Američkih Država američkih politologa Delli Carpinja i Keetera, provedeno krajem devedesetih godina prošloga stoljeća, u istraživanjima političkog ponašanja smatra jednom od optimističnijih zbirki empirijskih podataka (Delli Carpini i Keeter 1996). U očima istraživača političkog ponašanja, saznanje da petina najbolje informiranih građana osrednje poznaje politiku prethodne i još poraznije znanstvene projekte čini naoko “šizofrenima” (Kuklinski i Peyton 20xx, 55). U očima političkog epistemologa, prosječan građanin oduvijek je bio vrlo daleko od Condorcetovog ideala angažiranoga građanina čije je rasuđivanje točnije od nasumičnosti, što je, naposljetku, razumio i sam Condorcet (Goodin i Spiekermann 2018, xxx). Vrijedi napomenuti da su Delli Carpini i Keeter svoje opsežno istraživanje, radi longitudinalnosti prikupljanja podataka, ponovili 2005.

³ U ovom članku pojmove “politička vjerovanja” i “politički stavovi” koristim kao istoznačnice, dok “političke preferencije,” u skladu s Taberovom nomenklaturom, označavaju trajnija uvjerenja koja pojedincima funkcioniraju kao moralne vodilje (Taber 2003).

godine te naišli na slične ili pogoršane rezultate, primarno zbog učinka novih medija dijeljenja informacija (Delli Carpini i Keeter 2005). Međutim, za nedostatnost kriterija kompetentnosti nužno je da svi građani griješe na sličan ili usporediv način, kako se njihove pogreške ne bi međusobno poništavale. Srećom po one koji zagovaraju neodrživost Condorcetovog teorema porote, ukorijenjenost kulturnih predrasuda te implicitnih predrasuda koje perpetuiramo automatski i nesvjesno, zajamčit će da će, barem o temama vezanim uz identitetsko pripadanje, svi griješiti na točno jednak način (Fricker 2006 i 2007; Samaržija i Cerovac 2021).

Potom, u drugom ćemo poglavlju razmotriti načelo neovisnosti. Načelu neovisnosti suprotstavit ću već desetljećima empirijski utvrđeni učinak zajedničkog znanja (eng. *common knowledge effect*), koji nalaže da u deliberaciji grupe ljudi ili javnom diskursu neće prevladati onaj stav koji je najbolje poduprt dokazima ili najbliži suvremenim znanstvenim saznanjima, nego onaj koji je najveći broj sudionika rasprave gajio i prije no što je rasprava započela (Gigone i Hastie 1993). Iako je iznimno dvojbeno postoje li i hipotetski uvjeti u kojima bi načelo neovisnosti moglo biti održivo, znajući da je riječ o probabilističkoj pretpostavci, nedvojbeno je u osobitoj opasnosti u modernom epistemičkom okolišu društvenih mreža i algoritamskog sortiranja informacija, koje u najboljem slučaju dovode do epistemičkih mjehurića, a u najgorem do komora jeke (Nguyen 2018). Iako su suvremena epistemološka literatura i spisi političke filozofije ove pojmove skloni tretirati kao istoznačnice, to je kategorička pogreška. Epistemički mjehurići i komore jeke dva su različita društvena epistemička filtera s dramatično različitim učincima na naše intelektualne živote. Primjerice, iako epistemički mjehurići nastaju zbog djelomične izloženosti informacijama putem našeg izbora prijatelja i nepristranih medijskih izvora, ne zatvaraju nas promišljanju o alternativama i prihvaćanju suprotnih stavova. S druge strane, komore jeke aktivna su nastojanja ideološki opterećenih medijskih izvora i internetskih foruma da svoje pratioce zatvore u zasebnoj stvarnosti alternativnih činjenica. Sljedbenici komora jeka prihvaćaju zatvoren skup temeljnih vjerovanja o vanjskom svijetu, koji uključuje i stav da su nosioci oprečnih društvenih političkih ideologija inherentno zlonamjerni i na neki način intelektualno defektni, bilo putem naivnosti ili putem puke gluposti (Samaržija 2022⁴).

⁴ C. Thi Nguyen u svojem je prijelomnom članku 2018. godine sugerirao da su komore jeke problematične jer pripadnici komora jeke svoje neistomišljenike percipiraju kao etički defektne i moralno kvarne, u nadolazećem zborniku o filozofiji ekstremizma dodala sam da iz analize komunikacijskih metoda ekstremno desne medijske zvijezde Rusha Limbaugha, na kojoj Nguyen temelji svoj argument, također slijedi da članovi komora jeke strance počinju percipirati i kao epistemički defektne i sklone padati na plitke laži demokratskih političara (Nguyen 2018).

Upravo će ova učestalost epistemičkih filtara, bez obzira govorimo li o epistemičkim mjehurićima ili o komorama jeke, dovesti do činjenice da će glasači grijehiti na sasvim jednak način, tako da se njihove pogreške neće međusobno poništavati. U prilog ovom zaključku dovode i istraživanja o epistemičkoj nepravdi, sustavnom podcjenjivanju intelektualnih sposobnosti i doprinosa marginaliziranih skupina – poglavito žena i etničkih manjina – te precjenjivanju kompetencija dominantne skupine bijelaca više ili više srednje klase (Fricker 2006 i 2007, Samaržija i Cerovac 2021). Negativne i pozitivne predrasude o tim društvenim skupinama ne javljaju se pojedinačno i sporadično, nego sustavno, institucionalno i uvijek na jednak način, što implicira da će glasači predstavnike različitih političkih opcija podcjenjivati ili precjenjivati sasvim jednako. Konačno, temeljna prepreka uspostavljanju načela neovisnosti naša je općenita epistemička premreženost, budući da svoja saznanja, izuzev trivijalnih osjetilnih uvida, rijetko stečemo sami. Intelektualno se bogatimo prvenstveno učenjem od drugih ili interakcijom s društvom (Goldman 1990). Drugi su epistemolozi napomenuli i da tijekom života uvelike zadržavamo ona vjerovanja stečena od našeg prvog pouzdanog izvora informacija, naših roditelja (Goldberg 2013). Ove su činjenice u samoj socijalnoj epistemologiji dovele do trenda istraživanja epistemičkih osobina kolektivnih agenata, o čemu su nedavno objavljeni i mnogi utjecajni zbornici (primjerice, Brady i Fricker 2016). Condorcetov ideal građanina koji svoje političke preferencije stječu i elaboriraju bez ikakve interakcije s drugima stoga se doima samo kao nedostižan misaoni eksperiment.

Nadalje, u trećem ćemo se poglavlju pozabaviti načelom iskrenosti, koje se na prvi pogled doima najmanje empirijski dvojbenim od Condorcetova tri normativna zahtjeva. Čak i ako nisu ni kompetentni ni neovisni, čini se kao da građanke i građani barem glasaju za one opcije za koje vjeruju da će ispravno adresirati uočene društvene probleme, čak i ako u svojem odabiru griješe⁵. Međutim, empirijska istraživanja glasačkog ponašanja mladih, koja se uz ograde mogu poopćiti na čitavo glasačko tijelo, pokazuju da glasačice i glasači glasaju za one

⁵ Koncept “ispravnog glasovanja” vjerojatno najzornije otkriva različite etičke i znanstvene vrijednosti politologije i normativne političke epistemologije. Za politologinju ili politologa, ispravno glasovanje je ono podudarno s etičkim i društvenim vrijednostima glasača. Stoga, primjerice, Amerikanac koji vjeruje da slobodna dostupnost vatrenog oružja ne povećava vjerojatnost spontanih oružanih napada i potom glasa za Republikance koji obećavaju slobodu nošenja oružja u javnosti ispravno glasuje, iako je njegovo vjerovanje empirijski neispravno. S druge strane, politička epistemologija nasljeđuje normativni pristup tradicionalne analitičke epistemologije, pa je za nju ispravno glasovanje samo ono koje je doista najbolje empirijski poduprto, najusklađenije s recentnim znanstvenim saznanjima ili najprimjerenije za rješavanje uočenih problema glasačkog tijela. Međutim, ovdje se nećemo baviti teorijskim i praktičnim razlikama između politologije i političke epistemologije, iako bi to vrijedilo obraditi drugdje.

opcije čijem etičkom i epistemičkom karakteru nimalo ne vjeruju – pa im se čak i pridružuju – ako vjeruju da se od njihove pobjede mogu materijalno okoristiti (Ilišin et al. 2018, 18). Štoviše, istraživanja su ustanovila da će glasačice i glasači nastaviti podržavati kandidate koje i sami percipiraju kao neučinkovite političare ako su afektivno vezani uz činjenicu da su ih odabrali (Swire-Thompson et al. 2019). Jasnije, sarkastična imitacija korumpiranih i nepotizmu sklonih glasača “on je lažljivac, ali moj lažljivac”⁶ u ciničnoj zbilji doista je empirijski poduprta. Konačno, mržnja i prijezir preko stranačkih linija – najpodrobnije dokumentirani u Sjedinjenim Američkim Državama i zbog strogo polariziranog dvostranačkog sustava i zbog najvišeg broja djelatnih politologa i političkih filozofa – toliko su emocionalno obvezujući da će glasačice i glasači nastaviti podržavati preferiranu stranku čak i ako prihvaćaju da ona u zbilji nije etički i epistemički najbolji politički odabir (Iyengar i Westwood 2014). Čini se, dakle, da čak ni najtrivijalniji zahtjev Condorcetovog teorema porote – da glasačice i glasači odaberu političku opciju koju iskreno smatraju etički i epistemički najboljim izborom – ne može izdržati grubost empirije.

Konačno, u zaključku ćemo razmotriti implikacije činjenice da su demokratsko odlučivanje i sama demokracija možda epistemički neobranjivi. Kao najboljoj alternativni demokratskom odlučivanju, založit ću se za inkluzivnu epistokraciju ili skolokraciju gdje građani izravnim odlučivanjem odabiru svoje egzistencijalne prioritete, a stručnjaci potom razmatraju kako ih provesti. Založit ću se i za stav da određene znanstveno potvrđene, a žurne i za život potencijalno razorne probleme – poput klimatske krize i jaza između bogatih i siromašnih – jednostavno ne možemo prepustiti rasuđivanju nekompetentnih, međusobno ovisnih i neiskrenih glasača. Prije no što prijedemo na razradu pobijanja pojedinih normativnih pretpostavki Condorcetovog teorema porote, vrijedi istaknuti i da bi samo pobijanje načela kompetentnosti teorem učinilo empirijski nefunkcionalnim. Naime, kao što smo već natuknuli, i kao što je u obzir uzeo i sam Condorcet, uzlazna krivulja vjerojatnosti koja dostiže savršenu točnost odluke donesene zbrojem glasova ljudi kompetentnijih od nasumičnosti ima i svoje mračno naličje. Zbroj glasova ljudi manje kompetentnih od nasumičnosti – a koji pritom, zbog jednakih predrasuda i pristranosti, griješe na isti ili sličan način – rezultirat će silaznom krivulja koja dovodi do savršeno netočne demokratske odluke (Goodin i Spiekermann 2018, 51). Međutim,

⁶ Ova sarkastična sintagma ujedno je, zgodno, i naslov znanstvenog rada kojim u trećem poglavlju i završnoj bibliografiji podupirem svoj argument.

naš je cilj ovdje ponešto ambiciozniji: dokazivanjem da niti jedno jedino načelo Condorcetovog teorema porote ne može izdržati epistemičke uvjete suvremenosti, u potpunosti ga pobijamo kao potencijalnu epistemičku obranu demokracije i otvaramo prostor raspravama o različitim modelima deliberativnog dolaženja do pravednog, mudrog i egalitarnog društva. Naravno, postoje epistemičke obrane demokracije i preporuke zasnivanja epistemičke demokracije koje ne ovise o matematičkoj i probabilističkoj argumentaciji Condorcetovog teorema porote i Hong-Pageovog teorema, pa bi njih u širem pregledu epistemologije demokracije vrijedilo razmotriti zasebno.

1. Condorcetovo načelo kompetentnosti

Kao što smo već natuknuli, svoju analizu započet ćemo prvim načelom koje navodno jamči empirijsku ispravnost Condorcetovog teorema, načelom kompetentnosti. U kratkim crtama, načelo kompetentnosti zahtijeva da su građani pri glasanju precizniji od nasumičnosti – od, recimo, bacanja kocke ili novčića – ili statističke vrijednosti $p = 0.5$. Agregiranje glasova tako minimalno kompetentnih glasača usporedno s njihovom brojnošću ispravnost njihove odluke dovodi do besprijekorne točnosti. U obrnutom slučaju, agregiranje glasova ljudi sistematski lošijih od nasumičnosti dovest će do katastrofalno netočne odluke. Pitanje koje se ovdje nameće jest mogu li empirijski glasači i glasačice zadovoljiti ovaj ambiciozan kriterij, jer već površno istraživanje upućuje na zaključak da ne mogu.⁷ Neovisno o empirijskim istraživanjima političkog ponašanja, sumnjičavost oko epistemičkih kapaciteta građana jednako je stara kao i prve rasprave o ispravnom ustroju društva. Vjerojatno prvi i najpoznatiji epistemički pesimist spram demokracije bio je Platon, koji se u svojoj *Državi* založio za epistokraciju kralja filozofa koji poznaje pojam dobrog vladanja, dok narodu preostaje brinuti se za opskrbu hranom i obrtničkim artiklima te za sigurnost države (Platon 2017). Spinoza je – uvijek cinično realan oko ljudskih slabosti i predrasuda – u svojoj *Političkoj raspravi* pak promicao ciklične parlamentarne strukture koje pragmatično koriste statusnu tjeskobu prosječnog građanina (Spinoza 2006, Samaržija 2017). Slične je sumnje na pomalo nedosljedan način izrazio i Mill: prvo je ustvrdio da i najgluplji i najštetniji stavovi trebaju kolati tržištem ideja kako bi na površinu mističnim djelovanjem slobodnog tržišta izronili oni najbolji, a potom je u svojoj raspravi o parlamentarizmu ponudio pluralne glasove za epistemički bolje opremljene glasače (Mill 2007 i 1989).

U sferi empirije, neznanje prosječnog glasača “jedna je od najbolje dokumentiranih činjenica suvremene politike” (Bartels 1996, 194). Bartels, dakako, ovdje govori samo o američkom građanstvu, predmetu njegove analize znanja glasačkog tijela netom prije predsjedničkih izbora. No, stoga znamo i da govori samo o američkom građanstvu prije uspona društvenih mreža, što djelomično objašnjava zašto su današnja istraživanja građanskog poznavanja politike često još

⁷ Drugo pitanje koje se nameće jest imaju li sve glasačice i glasači iste standarde kompetencije, tj. jednako poimanje epistemičke kvalitete, ali za potrebe rada pretpostavit ćemo da postoji objektivna epistemička kvaliteta vezana uz najbolju znanstvenu i dokaznu potporu ili sposobnost rješavanja problema koje su glasačice i glasači prepoznali.

poraznija. Gledajući unatrag iz svoje pozicije kasnih devedesetih godina prošlog stoljeća, Bartels napominje i da je “najveći doprinos više od pola stoljeća istraživanja u političkim znanostima dokumentiranje koliko je prosječni građanin porazna aproksimacija klasičnog ideala informiranog demokratskog građanstva“ (Bartels 1996, 195). Kako bi se približio ovom idealu, građanin bi morao biti informiran o mogućim rezultatima politika o kojima se odlučuje predstavničkom ili izravnom demokracijom. Također bi morao dovoljno dobro poznavati političku strukturu svoje države – primjerice, je li predsjednička, polu-predsjednička, ili parlamentarna, te kad se i kako održavaju izbori – da osmisli kako lobirati za svoje interese. Desetljeća istraživanja urodila su ilustracijom glasača toliko ambivalentnog spram politike da je jedva kadar uložiti trud svakih pet godina izići na biralište, a ni tada nije sasvim siguran što točno bira. Prosječni građanin ne razumije podjelu na ljevicu i desnicu i nevažno mu je što ona predstavlja, pa nije sposoban za ideološku identifikaciju i ne razvija dosljedne političke preferencije (Converse 1964). Ako ih kakva novinarka anketira o njihovim političkim vrednotama, promptno će odgovoriti, ali te će vrijednosti ubrzo zaboraviti ili zamijeniti drugima (Zaller 1992). Konačno, da bi stanje bilo još poraznije, onaj minimalni odsječak građana zainteresiran za politiku tendira postati toliko ideološki opterećen da će izvoditi kognitivne vratolomije kako bi zadržao svoje vjerovanje usprkos salvama oprečnih dokaza (Taber i Lodge 2006).

1.1. Politička sofisticiranost glasača

Empirijski poduhvati politologa i istraživača političkog ponašanja o kojima Bartels govori službeno su započeli s Converseom, koji je 1964. godine objavio kulturni rad o političkoj izobrazbi američkog glasačkog tijela, naslovljen “Priroda masovnih sustava vjerovanja” (Converse 1964). Converse se u svojem izvornom radu, kojem se potom s promjenom političkih i informacijskih sustava nekoliko puta kritički vratio, oslonio na koncept “političkog sustava vjerovanja,” stabilne ideološke strukture koja građanima omogućava identifikaciju sa strankama, istaknutim pojedincima i individualnim politikama, a koja najčešće poprima oblik prostorne metafore političke ljevice i desnice (Converse 1990 i 2000). Anketirajući američke građane mješavinom pitanja s otvorenim i zatvorenim odgovorima 1956., 1958. i 1960. godine, Converse je došao do zaključka da puka desetina građana – njih dvanaest posto – doista razumije implikacije spektra

ljevice i desnice te na njemu uspijeva locirati svoje vrijednosti i preferencije. Štoviše, ispitanici obuhvaćeni studijom iz 1960. godine ne samo da nisu uspijevali artikulirati svoju ideološku poziciju, nego nisu uspijevali ni demokratsku i republikansku stranku – tada, kao i danas, paradigmatičke primjere dva ideološka pola – pravilno identificirati kao liberalnu ili konzervativnu.

No, dopuštajući da anketirani pojedinci možda jednostavno nisu voljni sebe politički etiketirati i time odbaciti druge, a potencijalno vrijedne opcije, Converse je ispitao i jesu li dosljedni u iskazivanju progresivnih ili tradicionalističkih političkih stavova. Odgovor je, naravno, bio negativan. Ispitanici ni politike nisu mogli smjestiti na ideološkom pejzažu ljevice i desnice, a uredno su odabirali mješavine progresivnih i reakcionarnih politika koje su se međusobno poništavale. Dok je, dakle, devet desetina građana sasvim ambivalentno prema politici, učinku politike na svoje svakodnevne živote te prema svojim predstavnicima u vijećima i parlamentima, na koje nemaju želje utjecati, dvanaest posto građana iznimno je zainteresirano, ideološki polarizirano i politički pismeno. Iz današnje perspektive, središnja vrijednost Converseovog istraživanja jest što nije mjerio samo *političku informiranost*, koja može i ne mora biti relevantna za odgovorno građansko ponašanje. Ako netko, primjerice, zna imena svoje premijerke ili premijera te svih ministara i ministrica, to ga ne čini sposobnim da pravilno ocijeni etičke i epistemičke uspjehe njihovog mandata. Ono što je Converse mjerio jest *politička sofisticiranost*⁸ građanstva: sposobnost građana da konceptualno pojme politički spektar i temeljem tog znanja formiraju politička vjerovanja.

Pet desetljeća kasnije, politolozi nastavljaju istraživati političku informiranost i sofisticiranost građana i najčešće, ovisno o mjerenim vrijednostima, završavaju s rezultatima iznimno nalik Converseovima. Ipak, politička znanost Conversea danas spominje usporedno s tri

⁸ Koncept političke sofisticiranosti ili političke sofisticacije prvi se put javlja devedesetih godina u radovima Roberta Luskinina kako bi pojmovno obuhvatio ono što su prethodne generacije politologa empirijski istraživali. Luskin u svojem tekstu “Explaining Political Sophistication,” inače, zauzima nama zanimljivo gledište na svezu političke sofisticiranosti građanstva i demokratskog ideala (Luskin 1990). Prema Luskinu, zapanjujuća politička nesofisticiranost američkog i europskog građanstva u pitanje dovodi praktičnu izvedivost demokratskih ideala, što će pokazati i istraživanja o kojima ovdje govorimo.

vodeće revizije njegovih rezultata: pesimističnom, još pesimističnijom i optimističnom⁹ (Kuklinsky i Peyton 2007, 46). Ovdje vrijedi ponoviti da je navodno optimistična revizija Converseovog rada, koju ćemo prokomentirati u nastavku, upravo ono istraživanje Delli Carpinija i Keetera koje politički epistemolozi smatraju pesimističnom epistemičkom katastrofom (Delli Carpini i Keeter 1996). Naime, politolozi su saznali da polovina građanstva može odgovoriti samo na svako drugo politički relevantno pitanje, no primarno na banalna pitanja o imenima i prezimenima istaknutijih političara, prepoznali kao optimističan rezultat koji vraća vjeru u demokraciju. Kako bismo razumjeli kako bi takvo što moglo biti povod optimizmu, prvo se moramo pozabaviti pesimističnom i još pesimističnijom revizijom. Kao što Kuklinski i Peyton ispravno ističu, Converse svoje empirijsko saznanje da samo dvanaest posto građana razumije koncepte ljevice i desnice nije popratio i normativnim stavom da ta manjina znalaca trebaju postati nosioci demokracije i možda, u Millovoj maniri, na izborima imati višestruke glasove (Kuklinski i Peyton 2007, 49; Mill 1989). Usprkos tome, njegova saznanja i saznanja njegovih nastavljača povlače bogate implikacije za održivost današnjega oblika demokracije.

Četiri desetljeća nakon Converseove kultne studije, Taber i Lodge odlučili su se pozabaviti s onih dvanaest posto iznimno politički sofisticiranih građana koje je Converse opisao kao ideologe ili djelomične ideologe (Taber i Lodge 2006). Ono što ih je zanimalo jest je li njihovo iznadprosječno poznavanje ideološkog spektra prednost ili prepreka u demokratskoj participaciji. Istražujući njihove motive iz perspektive tada cvatuće grane političke psihologije, autori su zaključili da su ideološki pismeni građani ujedno i toliko ideološki opterećeni da postaju politički kruti. Ograničeni na svoje okamenjene stanove, gube sposobnost odabrati opciju koja je možda epistemički ispravnija, ali nije skladna s njihovom utrtom ideološkom samo-identifikacijom. Drugim riječima, upravo im činjenica njihove političke sofisticiranosti omogućuje da izvrtanjem teza, zalaganjem za “alternativne činjenice” i relativiziranjem podataka zadrže svoja vjerovanja nauštrb novih informacija. Kao što je istovremeno, no nepovezano, istraživala i socijalna epistemologija, Taber i Lodge otkrili su da ispitanici koji sebe smatraju punokrvnim ljevičarima ili desničarima automatski i bez natruha analitičnosti prihvaćaju argumente sukladne njihovim sadašnjim vjerovanjima, dok simultano svim silama nastoje u pitanje dovesti legitimnost

⁹ Kuklinski i Peyton ove revizije ironično nazivaju “the downbeat, the really downbeat, and the upbeat revision,” što bi možda bilo doslovnije prevesti kao “deprimirajuća, još više deprimirajuća i radosna revizija,” no takva nomenklatura nije standard u ovdašnjim istraživanjima političkog ponašanja i možda bi bila nedovoljno formalna.

oprečnih informacija. Jasnije rečeno, “stranački nastrojani i politički pismeni pojedinci pokazali su osobito snažnu sklonost kognitivnom zaobilaženju suparničkih argumenata” (Kuklinski i Peyton 2007, 50). Iako bi, prema Taberu i Lodgeu, umjerena doza skepticizma vrsnog poznavatelja politike prema neočekivanim podacima mogla biti opravdana, “skepticizam postaje pristranost kad postane nerazumno nesklon izmjenama i kad pojedinca navodi na izbjegavanje informacija” (Taber i Lodge 2006, 22).

Dakle, povežemo li Conversea s njegovim nastavljačima, devet desetina građana o politici zna nedovoljno i ne može donositi informirane odluke, a ona preostala desetina koja nešto zna to znanje svodi na ekstremnu ideološku pristranost i pokornost odabranoj stranci. No, Zallerova “još pesimističnija” revizija ponudila je još mračniju sliku epistemičkih sposobnosti medijalnog građanstva (Zaller 1992). Zaller je, paralelno analizirajući podatke prikupljene predizbornim anketama i članke objavljene u utjecajnom i naširoko čitanom *New York Timesu*, pokazao da odgovori građana na pitanja anketara nisu proizvod stabilnih vjerovanja i moralnih vrijednosti, nego jednostavno prvo što im padne na pamet nakon čitanja dnevnih novosti. Nadovezujući se na Zallera, Taber je, sada radeći sam, diferencirao *stavove* i *preferencije* (Taber 2003). Prema Taberu, glasači možda imaju kratkoročne i asocijativne stavove, koji su nestabilni i podložni mijeni, ali ne i dugoročne i dokazno poduprte preferencije. Znatno dramatičnijeg tona od Conversea i Zallera, Taber je ustanovio da je “vladavina naroda vjerojatno nemoguća (...) ali građani možda mogu postavljati sporadičan, nasumičan i često uvrnut veto na odluke političkih elita” (Taber 2003, 74).

1.2. Politička informiranost glasača

Prema instruktivnom pregledu politologa Kuklinskog i Peytona, ovim bismo mračnim brojkama suprotnost trebali pronaći u optimističnoj reviziji Converseovog rada, ispitivanju javnog mnijenja Delli Carpinja i Keetera iz 1996. (Delli Carpini i Keeter 1996). Za razliku od Conversea, koji se fokusirao na građansko razumijevanje ideološkog spektra ljevice i desnice – ili, drugim riječima, na njihovu političku sofisticiranost – Delli Carpini i Keeter pozabavili su se međuigrom političke informiranosti i sofisticiranosti, pa su građanima postavljali i gotovo kvizaška pitanja o istaknutijim političarima i pravilima političke igre. Njihova su pitanja pokrivala spektar znanja o demokratskim institucijama i procedurama: primjerice, svoje su

ispitanike pitali “kako prijedlog zakona postaje zakonom, koja su prava zajamčena američkim ustavom, (...) imamo li proračunski višak ili manjak, koliko Amerikanaca živi ispod granice siromaštva, i (...) koji su stavovi predsjedničkih kandidata o ključnim političkim pitanjima” (Delli Carpini i Keeter 2005, 29) Koristeći podatke prikupljene unutar pet desetljeća predizbornih anketa, istraživači su prijavili da “više od malog dijela” američkog građanstva relativno dobro poznaje političke prilike i relevantne socioekonomske pokazatelje u državi (Delli Carpini i Keeter 1996, 269). Točnu vrijednost tog “višeg od malog dijela,” koji se na prvi pogled doima značajno različitim od Converseovih dvanaest posto, već dvadeset godina cinično komentira socijalni i politički epistemolog Ahlstrom-Vij. U svojem preglednom članku o epistemičkoj obrani demokracije, Ahlstrom-Vij kao porazno ocjenjuje njihovo saznanje da je nešto manje od polovine ukupnog građanstva uspješno odgovaralo na svako drugo politički pertinentno pitanje, od kojih su mnoga bila trivijalna (Ahlstrom-Vij 2018, 406). Nadalje, riječima samih Delli Carpinija i Keetera, “mnoge činjenice koje poznaje samo nizak udio ispitanika čine se nužnim za razumijevanje političkog svijeta, a kamoli za djelovanje u njemu (Delli Carpini i Keeter 1996, 101-102). Delli Carpini i Keeter svojem su se izvornom istraživanju vratili 2005. godine i napomenuli da istraživanja političke sofisticiranosti i informiranosti i dalje podupiru sliku medijalnog glasača “žalosno neinformiranog o političkim institucijama i procesima, supstancijalnim politikama i socioekonomskim uvjetima te ključnim političkim akterima poput stranaka” (Delli Carpini i Keeter 2005, 28). Indikativno, ironično su napomenuli i da su građani zainteresiraniji za trivijalnosti o tome ima li predsjednik psa i voli li brokulu, nego za imena svojih predstavnika u Senatu i pozicije vodećih političara o smrtnoj kazni.

Konačno, bez obzira opredijelimo li se za Converseovo originalno istraživanje ili za njegove pesimističnije i optimističnije revizije, doći ćemo do zaključka da većina građana ne poznaje temeljne činjenice nužne za orijentiranje unutar svijeta politike, ne shvaća prostornu metaforu ljevice i desnice i nije se kadro ideološki samo-identificirati, a potencijalnu političku sofisticiranost svodi na izvođenje kognitivnih vratolomija kako bi izbjeglo teret promjene mišljenja. No, kako bi Condorcetovo načelo kompetentnosti bilo podrobno pobijeno, važno je da svi glasači griješe na jednak način, jer bi se njihove pogreške u suprotnom mogle međusobno poništavati (Goodin i Spiekermann 2018). Srećom po protivnike opravdanja demokracije teoremom porote, bihevioralni ekonomisti već desetljećima ukazuju na predrasude i heuristike koje, svi na jednak način, koristimo pri obradi podataka i procjeni svojih sugovornika

(Kahneman 2012). Nadalje, koncept epistemičke nepravde ukazuje na još jednu putanju relativno sličnih pogrešaka: zbog implicitnih ili eksplicitnih predrasuda prema nositeljima marginaliziranih identiteta – ženama, etničkim i seksualnim manjinama ili izbjeglicama – često podcjenjujemo njihovu vjerodostojnost i kognitivne kapacitete (Fricker 2006 i 2007, Samaržija i Cerovac 2021). Uslijed detaljne dokumentiranosti pripisivanja manjka kredibiliteta marginaliziranim skupinama, možemo provizorno zaključiti da bi pri ocjenjivanju manjinskih političara ili politika vezanih uz njihova prava, poput afirmativne akcije, većina glasača griješila na sasvim jednak način. A, kao što smo još prije tri stoljeća naučili od samoga Condorceta, agregirani glasovi birača gorih od nasumičnosti neminovno vode pogrešnoj demokratskoj odluci. U sljedećem poglavlju, nastojat ću pokazati da zbiljski građani ne samo da obilato griješe, nego to čine prema poznatim uzorcima te uvelike na isti način.

2. Condorcetovo načelo neovisnosti

Kako bismo prešli na pobijanje Condorcetovog načela neovisnosti, prvo moramo ustanoviti što takva politička neovisnost uopće podrazumijeva. Prema nedavnom čitanju Goodina i Spiekermanna, Condorcetovi neovisni agenti ne ovise o “istom političkom vođi, istoj dijeljenoj ideologiji ili predrasudama, istim zajedničkim psihološkim mehanizmima, istim natuknicama, istim fundamentalnim svojstvima, te o istim dokazima, pozadinskim informacijama ili teorijama” (Goodin i Spiekermann 2018, 55). Ovaj popis dovodi do intuitivnog zaključka jednostavno ne postoje ljudi koji, pri donošenju političkih odluka, ne ovise o “istim ljudskim psihološkim mehanizmima”, “istim pozadinskim informacijama” niti “istoj dijeljenoj ideologiji”. Teško je zamisliti epistemičkog agenta koji pri rasuđivanju ne koristi ljudske psihološke mehanizme ili koji ne dijeli pozadinska vjerovanja sa svojim političkim istomišljenicima. Međutim, za konstruktivno pobijanje načela neovisnosti trebat će nam nešto više od puke intuicije i sposobnosti imaginacije.

2.1. Učinak zajedničkog znanja¹⁰

Prva empirijski utvrđena prepreka načelu neovisnosti jest psihološki učinak zajedničkog znanja. Još od devedesetih godina prošlog stoljeća, humanističke i društvene znanosti složne su oko uvažnosti učinka zajedničkog znanja: pri deliberaciji grupe epistemičkih agenata, grupa se neće složiti oko najistinitijeg ili empirijski najbolje poduprtog vjerovanja – ili najistinitije i empirijski najbolje poduprte informacije – nego oko vjerovanja ili informacije koju je prije početka deliberacije zastupao najveći broj sudionika rasprave (Gigone i Hastie 1993, 959). Gigone i Hastie u izvornom su radu zamijetili i da raspravljači ni u kojem trenutku nisu osvijestili da njihove rasprave ustrajno završavaju konsenzusom oko stava koji je i u početku uživao najveću potporu. Ova je činjenica ujedno i najveća prepreka epistemičkom opravdanju nekad mondenog koncepta deliberativne ili raspravljačke demokracije, koji je vladao filozofijom demokracije osamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća, a koji se ne temelji na današnjem političkom predstavništvu, nego na stalnim raspravama zainteresiranih i političkih angažiranih građana (Bohman 1998). Empirijski neuspjesi deliberacije u donošenju potencijalno epistemički kvalitetnih odluka u raspravljačkim tijelima predstavničkih demokracija, koliko god takav učinak uvjerljivo zvučao u teoriji, doveli su do postupnog opadanja interesa za prisilno oživljavanje relevantnosti deliberativne demokracije, pa danas takvu mondenost uživaju privlačni koncepti epistemičke (Cerovac 2021) i otvorene (Landemore 2020) demokracije.

Polazeći od pretpostavke da će grupe donositi bolje odluke od pojedinaca zbog zajedničkog prikupljanja informacija iz različitih izvora, zbog čega i osnivamo odbore i raspravljačka tijela, Gigone i Hastie testirali su učinkovitost tog dijeljenja informacija u stvarnome svijetu. Njihova grupa okupljena radi što pravednijeg ocjenjivanja konačnih ocjena preddiplomskih studenata psihologije, međutim, nije doista učinkovito dijelila informacije koje su dane svakom pojedinom članu, nego se na koncu samo složila oko sudova koji su implicirani najvećem broju sudionika rasprave prije no što je ona uopće i počela (Gigone i Hastie 1993, 961). Poopćimo li ovo saznanje na političko odlučivanje stvarnih birača, čini se da u raspravi s drugima ne ostajemo neovisni, što bi Condorcet od nas zahtijevao, nego se lako slažemo oko onog stava koji strastveno zastupa najveći broj sudionika u raspravi. Jasno je, ako se raspravljačka tijela

¹⁰ U izvornoj studiji i istraživanjima koja su uslijedila uvažena je engleska nomenklatura “the common knowledge effect“ (Gigone i Hastie 1993, 959).

automatski reduciraju samo na skupine slijepih sinkofanata, zašto je ideja deliberativne demokracije nakon relativno kratkog roka trajanja izgubila na mondenosti. Iako su razlozi ovoliko značajne neučinkovitosti dijeljenja informacija nedvojbeno mnogobrojni, vjerojatno je najutjecajnija Sunsteinova sugestija da se nositelji manjinskih stavova libe svoja saznanja podijeliti s grupom kako zbog svojih izdvojenih vjerovanja ne bi bili afektivno kažnjeni (Sunstein 2015).

2.2. Epistemički mjehurići i komore jeke

S druge strane, u današnjem epistemičkom okolišu neovisnosti Condorcetovih agenata prijete znatno zavodljivije prepreke od suhog psihološkog učinka zajedničkog znanja. Prema Nguyenovoj analizi, “nešto je u protoku informacija nedavno pošlo po zlu” (Nguyen 2018). Epistemički agenti izloženi su radikalno filtriranim informacijama koje uvelike podupiru njihove trenutačne stavove, bez obzira koliko suludi ti stavovi možda jesu. Naime, naše pristrano probiranje prijatelja koji dijele naše vrijednosti i algoritamsko filtriranje na društvenim mrežama danas dovode do nastanka dvije vrste društvenih epistemičkih struktura koje je, zbog različitosti njihovih učinaka, nužno odvojiti. Kao prvo, zbog stalnog druženja s ljudima koji su nam ideološki bliski te često kritizirane tendencije internetskih tražilica i društvenih mreža da nam temeljem izraženih preferencija nastavljaju nuditi sličan sadržaj, možemo se pronaći u epistemičkom mjehuriću, društvenoj epistemičkoj strukturi u kojoj su vanjski glasovi slučajno isključeni uslijed izuzimanja. Unutar epistemičkog mjehurića, zbog opetovanog ponavljanja istih informacija – u koje vjeruju svi naši prijatelji i poznanici – i sami počinjemo vjerovati da su to jedine informacije koje uživaju imalo legitimnosti. Ovaj je učinak, u literaturi poznatiji kao nategnuta potpora (eng. *bootstrapped corroboration*) još od Wittgensteinovih prvih ciničnih opaski očigledno logički bezvrijedan: ako na svakom primjerku neke dnevne novine izloženom u trgovini ugledamo isti masno otisnuti naslov, taj naslov pukim ponavljanjem ne postaje nimalo istinitiji. Kako bi ponavljanje neki navod doista učinilo istinitijim, moralo bi uključivati kakav dodatan dokaz ili alternativan oblik dodane epistemičke vrijednosti. U stvarnom svijetu, nerijetko se događa da naši prijatelji, mediji kojima vjerujemo i algoritamsko filtriranje svoje informacije crpe iz istih izvora, pa griješimo kada opetovano ponavljanje potpuno jednakog podatka percipiramo kao dodatne dokaze u korist njegove istinitosti. Međutim, pomalo

umirujuće obilježje epistemičkih mjehurića, koje nas ne osuđuje na neznanje ako smo okruženi neznanicama, jest da ne osjećamo automatski i uzavreli antagonizam spram suprotnih informacija.

Poslužimo se jednostavnim primjerom: zamislimo epistemičkog agenta iskreno nesigurnog oko zdravstvene ispravnosti rapidno razvijenih cjepiva, čiji prijatelji i poznanici na društvenim mrežama ustrajno iskazuju slične zdravstvene brige. Vidjevši desetke repeticija istog članka o svezi brzo razvijenih cjepiva i smrtonosnih krvnih ugrušaka kod ugroženih pacijenata, kojeg njegovi prijatelji dijele na društvenim mrežama, naš agent ta identična ponavljanja nemisleći prihvati kao dodatne dokaze u korist opasnosti cjepiva. Međutim, pretražujući pouzdanu stranicu koju rjeđe posjećuje, naš agent naiđe na predavanje međunarodno uglednog liječnika o sigurnosti najnovijih cjepiva i njihovoj važnosti za sprječavanje širenja često fatalnih bolesti. Budući da nije automatski nepovjerljiv prema novim informacijama, naš agent nakon gledanja predavanja ublaži svoje brige o nesigurnosti novih cjepiva. Ukratko, epistemičke mjehuriće lako je probušiti pukim izlaganjem epistemičkih agenata nepristranim i pouzdanim izvorima novih znanstvenih i neznanstvenih informacija (Samaržija 2022). U današnjim epistemičkim uvjetima konstantne virtualne komunikacije i izloženosti raznorodnim algoritmima, svi pripadamo manjem ili većem broju epistemičkih mjehurića, ali one pseudoznanstvene ili protkane predrasudama možemo se potruditi probiti izlaganjem nepristranim i stručnim izvorima informacija.

S druge strane, komore jeke znatno su otpornije. Prema vodećoj definiciji, komore jeke su društvene epistemičke strukture u kojima su vanjski glasovi namjerno isključeni i prikazani kao etički i epistemički defektni (Nguyen 2018, xx). Dok Nguyen drži da ideološki vođe svojim pratiteljima neistomišljenike portretiraju samo kao moralno upitne, zavjerenički nastrojene i prijetvorne, pa stoga i kao nevrjedne povjerenja, drugdje sam dodala da su neistomišljenici unutar naracije komore jeke također prikazani kao epistemički defektni, bilo zbog njihove navodne gluposti bilo zbog puke naivnosti (Samaržija 2022). Uvaženi naziv komora jeke odražava njihovo glavno obilježje: u komorama jeke, sve što čujemo su odjeci naših stavova i stavova naših istomišljenika. Za razliku od epistemičkih mjehurića, koji nenamjerno nastaju uslijed našeg afektivnog probira ideološki bliskih prijatelja i funkcionalnosti digitalnih algoritama, komore jeke svjesna su nastojanja različitih izvora informacija – utjecajnih političara ili medijskih servisa – da svoje pratitelje zarobe u alternativnoj realnosti alternativnih činjenica. Komore jeke strukturalno počivaju na epistemičkom učinku poznatijem kao preventivno

dokazivanje (eng. *preemptive evidencing*). Naime, ideološki vođe i pristrani izvori informacija svoje pratitelje unaprijed uvjeravaju da vanjski svijet, bilo iz loših namjera, bilo slučajno zbog gluposti, želi poreći njihovu kontroverznu istinu. Kad vanjski svijet potom doista porekne njihovu istinu, jer je empirijski nepoduprta, pristrana, prepuna predrasuda ili aktivno opresivna prema ugroženim društvenim skupinama, epistemički agenti zarobljeni u komori jeke to će percipirati kao potvrdu njezine naracije. Uostalom, njihov ih je idejni vođa i upozorio da će se to dogoditi. Također, dok kod fenomena nategnute potpore epistemički agenti povjeruju da su povezani izvori zapravo nepovezani i stoga donose dodanu epistemičku vrijednost, članovi komora jeka uvjereni su da su doista nepovezani izvori informacija zapravo povezani suučesnici u složenoj društvenoj zavjeri. Dok ekstremnije komore jeka uključuju kultove i zajednice teoretičara zavjere, slične uzorke epistemičkog djelovanja moguće je pronaći u mnogim skupinama okupljenima oko pojedinih političkih ideja, načina života ili društvenih ciljeva. Nužno je pridodati i da su nove komunikacijske platforme i algoritamske funkcije društvenih mreža značajno potencirala nastanak i održavanje komora jeka, budući da nositelje pojedinih stavova sada automatski povezuju i same platforme kojima komuniciraju.

Vratimo li se svojem prethodnom primjeru protivnika cijepljenja čiji je antagonizam spram vakcinacije ublažen komunikacijom sa suprotnim stajalištem, možemo razmotriti kako bi takav scenarij izgledao ako epistemički mjehurić zamijenimo komorom jeka. Opet, zamislimo epistemičkog agenta iskreno zabrinutog oko sigurnosti rapidno razvijenih cjepiva. No, ovoga puta naš epistemički agent vjeruje da je riječ o kompleksnoj zavjeri europske, američke i kineske farmaceutske industrije s liječnicima diljem svijeta, kako bi pacijenti morali plaćati basnoslovno skupe lijekove za bolesti uzrokovane vakcinacijom. Naš epistemički agent ovu naraciju dijeli s prisnim grupama internetskih istomišljenika s kojima je u svakodnevnom kontaktu. Njihov ih idejni predvodnik, pritom, implicitno upozorava da će ih njihovi srednjestrujaški obiteljski liječnici pokušati razuvjeriti, no da takvi pokušaji nisu vrijedni njihovog povjerenja. Unutar strukture njegove komore jeka, medicinski nestručni pojedinci koji vjeruju cjepivima nisu prikazani kao niže rangirani sudionici zavjere, nego kao beznadno naivni idioti koji nisu kadri prozreti koprenu laži globalne farmakološke industrije. Pristanemo li na ovakav scenarij, jasno je da naš epistemički agent iz svoje komore jeka ne može izići susretanjem s nepristranim znanstvenim činjenicama, jer njih unaprijed smatra falsifikatom, niti razgovorom sa stvarnim medicinskim stručnjacima, jer njih percipira kao zavjerenike.

Većina socijalnih i političkih epistemologa koji se bave komorama jeke danas se slažu da je iz toliko čvrstih društvenih epistemičkih struktura u teoriji moguće izići obnavljanjem povjerenje u glasove koji dolaze izvan naše grupe neistomišljenika, ali i da su takvi primjeri u praksi izuzetno rijetko doista i zabilježeni (Nguyen 2018, Samaržija 2022). Naravno, iako su se naši primjeri epistemičkih mjehurića i komora jeke ticali cijepljenja i farmakologije, politička polarizacija karakteristična za današnje višestranačke predstavničke demokracije plodno je tlo za takve epistemičke strukture (Boutyline i Miller 2016). Vjerojatno najzorniji stvarni primjeri radikalnih političkih komora jeke dolaze iz dvostranačke predsjedničke demokracije Sjedinjenih Američkih Država, gdje filozofi politike i politolozi već desetljećima bilježe izražen prijezir i nepovjerenje preko stranačkih linija (Iyengar i Westwood 2014). U nedavnom članku, sociolozi Nelson i Webster iznijeli su stav da su epistemički mjehurići samo mit, budući da su pratitelji digitalnih medija uključeni u njihovo istraživanje posjećivali raznorodne medijske platforme, uključujući i one s kojima se strastveno ne slažu, no ta raznolikost izvora nije utjecala na njihove političke preferencije (Nelson i Webster 2017). Međutim, čak i ako epistemički mjehurići doista uživaju diskutabilnu empirijsku potporu, jer bi u takvim okolnostima u teoriji rapidno prsnuli, raznolikost izvora informacija nije prijetnja za komore jeke utemeljene na dubljem nepovjerenju. Za razliku od Nelsona i Webstera, Sunstein već više od desetljeća epistemičke mjehuriće empirijski dokumentira i prikazuje kao jednoga od središnjih uzroka političke polarizacije, epistemičkog fenomena kad nositelji nekog stava postupno postaju ekstremno uvjereni u njega (Sunstein 2011).

Pridodamo li empirijskoj potvrdi učestalosti epistemičkih mjehurića i komora jeke i prethodno spomenuti fenomen epistemičke nepravde, kad su nositelji manjinskih ili marginaliziranih identiteta zakinuti za kredibilitet koji svojim sposobnostima zaslužuju, opravdano je pretpostaviti da građani današnjih demokracija nisu nimalo nalik Condorcetovom neovisnom glasaču (Fricker 2006 i 2007; Samaržija i Cerovac 2021). Baš naprotiv, oni se koriste istim heuristikama, gaje jednake predrasude, snažno ovise o istim idejnim predvodnicima i često se pronalaze u čvršćim ili manje čvrstim strukturama komora jeke i epistemičkih mjehurića.

3. Condorcetovo načelo iskrenosti

Za kraj, preostaje nam Condorcetovo načelo iskrenosti: Condorcet je pretpostavio da će njegovi kompetentni i neovisni glasači također iskreno glasati za političku opciju koja im se doima etički i epistemički najboljom. Na prvi pogled, ovo se načelo čini najjednostavnijim, ali ujedno i najtežim za pobiti: zar epistemički agenti doista ne glasaju za političke opcije koje iskreno drže etički i epistemički najispravnijim? Moglo bi se pretpostaviti da zagovornici svih političkih opcija vjeruju da ih one u zbilji štite od neke veće prijetnje, poput uspostave komunističkog ili nacionalističkog terora te uspona neke njima krajnje neprihvatljive stranke. Naime, normativna etika i normativna filozofija politike tradicionalno se bave djelatnostima, preferencijama i kognitivnim reakcijama idealiziranih etičkih i epistemičkih agenata, koji su često tek vrlo okvirna aproksimacija stvarnih ljudi. Razložni raspravljajući Rawlsove filozofije politike i angažirana raspravna tijela zagovornika deliberativne demokracije osamdesetih i devedesetih godina prošloga stoljeća još nisu pronašli svoje zbiljske inačice (Dryzek 2002). Što se tiče iskrenosti glasačkog tijela, sociološka, psihološka i politološka istraživanja biračkog ponašanja otkrivaju ustrajne uzorke pragmatičnog i neiskrenog glasanja za manje zlo, stranke za koje smo afektivno vezani iako poznajemo njihove manjkavosti i opcije od kojih se očekujemo materijalno okoristiti (Swire-Thompson et al. 2019; Ilišin et al. 2018)

U istraživanju cinično naslovljenom “On je možda lažljivac, ali moj je lažljivac” (eng. *They Might be a Liar, But They're My Liar*) Swire-Thompson i suradnici empirijski su provjerili hoće li se osjećaji epistemičkih agenata prema pojedinim političarima – pa stoga i vjerojatnost da za njih opet glasuju – promijeniti kada osvijeste da su ih kandidati ciljano hranili dezinformacijama (Swire-Thompson et al. 2019, 1). Djelomično kao reakcija na predsjedničke izbore 2016. godine, koji su uključivali rekordnu količinu plasmana pogrešnih činjenica i s demokratske i s republikanske strane političkog spektra, autori su ispitanicima ukazivali na netočne informacije i ispravljali ih, pa potom bilježili hoće li sudionici u istraživanju prestati vjerovati svom preferiranom kandidatu¹¹ kad spoznaju da im je lagao. U korist našem trenutnom argumentu,

¹¹ Swire-Thompson i suradnici u studiji su koristili netočne i točne izjave republikanske zvijezde Donalda Trumpa, koji je na izborima 2016. godine i pobijedio, te iznimno popularnog ljevičara Bernieja Sandersa, koji je nakon desetljeća samostalnog djelovanja počeo predstavljati socijalistički odsječak američkih demokrata. Istraživačka grupa nepristrano se nosila prema zagovornicima oba pola političkog spektra, kojih je u studiji sudjelovalo gotovo dvije tisuće, i zabilježila nešto intenzivniju sklonost kandidatu koji iznosi dezinformacije na republikanskom polu nauštrb socijalističkog, no razlike su bile statistički zanemarive.

ishod je bio negativan: čak i kad bi osvijestili da su povjerovali dezinformaciji i prihvatili ispravljenu činjenicu, što i samo po sebi zahtijeva izvjestan kognitivni napor, ispitanici su ostali jednako skloni glasanju za dotad preferiranu političku opciju (Swire-Thompson et al. 2019, 6). Dakle, čak i kad bi osvijestili da njihova politička opcija ne predstavlja epistemički optimum i vjerojatno neće donositi odluke neprikosnovene epistemičke kvalitete, glasači su ju nastavili odabirati, što empirijski pobija Condorcetovo načelo glasanja za opciju koju iskreno smatramo etički i epistemički najboljom.

No, ne moramo se zaustaviti na toliko suvremenim istraživanjima, vidno opterećenim modernim komunikacijskim okolišem stranački snažno orijentiranih medija i društvenih mreža. Primjerice, jedna više od desetljeća stara analiza glasačkog tijela također ukazuje na odabiranje opcije čijih smo epistemičkih manjkavosti i više no pomno svjesni (Jost et al. 2004). Prema rezultatima Josta i njegovih suradnika, glasači su iz puke inercije i straha od promjene političkoj opciji koja je trenutno na vlasti, a za koju možda sami i nisu glasali te koja je činila brojne i njima poznate epistemičke pogreške, pridavali znatno više povjerenja no što je ona objektivno zaslužila. Štoviše, nesvjesno podupiranje sadašnje i epistemički manjkave vlasti najzornije je dokumentirano kod potlačenih društvenih skupina lošijeg ekonomskog stanja, koje su zbog adaptivnih preferencija bile još sklonije racionalizirati epistemičke kapacitete svojih trenutanih političkih predstavnika (Jost et al. 2004, 908).

Što se, pak, tiče neiskrenog glasovanja iz pukog materijalnog pragmatizma, mnogo možemo naučiti iz recentne analize političkih preferencija hrvatske mladeži¹² sociologinje Ilišin i njezinih suradnica. U istraživanju, broj ispitanika koji je prijavio članstvo u nekoj stranci statistički je značajno nadilazio broj ispitanika koji je prijavio da u hrvatskom političkom prostoru postoji stranka kojoj – i, stoga, čijem etičkom i epistemičkom karakteru – iskreno vjeruju (Ilišin et al. 2018, 64). Budući da Republika Hrvatska, kao i brojne druge post-komunističke države, još uvijek uči kako se udaljiti od nepotističkih i klijentelističkih vlasti te njihovih obilnih administrativnih aparata, nije teško zaključiti što je ispitanice mlade potaknulo da se priključe stranci čijem epistemičkom karakteru ne vjeruju ili su prema njoj ravnodušni, a potom i da za nju vjerno glasuju. Slične zaključke možemo izvesti iz Vukovićevog istraživanja političke ekonomije hrvatskih lokalnih vlasti, gdje je ustanovio da korumpirani političari, čija je

¹² Kategorija mladeži, možda pomalo neintuitivno, u Europi formalno obuhvaća pojedince do trideset godina starosti, pa nije sasvim ispravno zamisliti skupinu ispitanih srednjoškolaca i studenata preddiplomskog studija.

korumpiranost empirijski dokumentirana i javno poznata, lakše osvajaju izbore od svojih pravednijih takmaca (Vuković 2017).

Zaključak

Konačno, u zaključnom poglavlju, možemo sumirati i rezimirati svoju raspravu. Condorcetov teorem porote jednostavan je matematički dokaz argumenta da će kolektivno odlučivanje epistemičkih agenata kompetentnijih od slučajnosti proizvesti epistemički kvalitetniju odluku od bilo kojeg individualnog agenta. No, Condorcet je svojim glasačima namijenio i tri zahtjevna načela. Kao prvo, moraju biti kompetentniji od slučajnosti ili griješiti na različite načine koji se međusobno poništavaju. Kao drugo, ne smiju ovisiti o istom idejnom vođi, istoj ideologiji, istim izvorima informacija, istim pozadinskim vjerovanjima ni istim psihološkim mehanizmima (Goodin i Spiekermann 2018, 55). Kao treće, moraju iskreno glasovati za onu političku opciju koju smatraju etički i epistemički najboljom. Za razliku od Hong-Pageovog teorema različitosti iznad sposobnosti, koji je nedugo nakon svojeg adventa matematički osporen (Thompson 2014), što neki politički epistemolozi i epistemologinje uporno ignoriraju (Landemore 2012 i 2020), matematički dokaz Condorcetovog teorema porote izdržao je test vremena pa se i danas koristi kao kvantitativni argument u korist epistemičkog opravdanja agregativnog demokratskog odlučivanja.

U prethodnih dvadeset stranica, nastojala sam pokazati da niti jedna pretpostavka Condorcetovog teorema porote – ni kompetentnost, ni neovisnost, ni iskrenost – u suvremenim epistemičkim uvjetima nije održiva. Građani i građanke su iznanađujuće neinformirani o temeljnim činjenicama nužnim za funkcionalno sudjelovanje u demokratskom odlučivanju, a prosječnom glasaču manjka i politička sofisticiranost potrebna da locira svoje mjesto na ideološkom spektru (Delli Carpini 2005; Converse 1964). Ona neznatna manjina građana koja izražava supstancijalne ideološke preferencije ili stranačku identifikaciju tu političku sofisticiranost često koristi za izvođenje složenih kognitivnih strategija kako bi zadržali svoja vjerovanja unatoč oprečnim empirijskim saznanjima (Taber i Lodge 2006). Nadalje, koncept epistemičke nepravde sugerira i da će većina građana griješiti posve na jednak način, budući da socijalni epistemolozi desetljećima bilježe deficite povjerenja prema marginaliziranim ili

manjinskim društvenim skupinama, što svjedoči o duboko ukorijenjenim stereotipima i predrasudama u kolektivnim epistemičkim resursima (Fricker 2007; Samaržija i Cerovac 2021).

Zahtjev neovisnosti, koji je i načinom na koji je postavljen vidno prezahtjevan, pobijen je empirijski utvrđenim učinkom zajedničkog znanja (Gigone i Hastie 1993). Učinak zajedničkog znanja tumači da u deliberaciji skupine raznolikih epistemičkih agenata neće prevladati epistemički najkvalitetniji ni dokazima najbolje poduprt stav, nego onaj stav kojeg je najveći broj agenata zastupao i prije početka rasprave (Gigone i Hastie 1993, 691). Ukoliko to nije dovoljan argument, u današnjim epistemičkim uvjetima nespoznatljive količine informacija i konstantne digitalne povezanosti na društvenim mrežama, epistemičkim agentima prijete i zavodljive društvene epistemičke strukture epistemičkih mjehurića i komora jeke. Dok epistemički mjehurići nastaju slučajno uslijed našeg probira prijatelja i funkcionalnosti digitalnih algoritama, te lako prsnu pukim izlaganjem neutralnim informacijama, komore jeke aktivno su nastojanje pojedinih stranačkih medija i idejnih vođa da svoje pratitelje zarobe u svijetu alternativnih činjenica (Nguyen 2018). Komore jeke svoju čvrstoću crpe iz fenomena prediktivnog dokazivanja (eng. *preemptive evidencing*), koji nastaje kad idejni vođe svoje pratitelje upozore da je vanjski svijet etički i epistemički defektan te da će vjerojatno nastojati poreći njihovu kontroverznu istinu. Kad vanjski svijet potom doista poretne njihovu istinu, jer je znanstveno osporena ili utemeljena na predrasudama prema marginaliziranim društvenim skupinama, to samo osnažuje uvjerenost pratitelja idejnog vođe u naraciju komore jeke (Samaržija 2022). Konačno, već spomenuti fenomen epistemičke nepravde prema manjinskim i marginaliziranim skupinama, zbog kojeg su percipirani kao epistemički nesposobni ili nevrijedni povjerenja, sugerira da će glasači, odlučujući o temama povezanim s identitetskom pripadnošću, vjerojatno međusobno ovisno griješiti na jednak način.

Kao što smo i ranije zapazili, posljednji zahtjev iskrenosti na prvi se pogled doima najtežim za pobiti. Ipak, lako je pretpostaviti da će birači, čak i ako griješe, glasati za onu političku opciju koju drže etički i epistemički najboljom. Međutim, empirijski radovi iz područja sociologije, psihologije, politologije i političke ekonomije osporavaju ovu intuiciju. Kao prvo, glasači afektivno vezani uz svoju političku opciju neće ublažiti svoju privrženost odabranom političaru čak ni ako osvijeste da ih je namjerno hranio dezinformacijama (Swire-Thompson et al. 2019, 6). Politolozi su prije više od desetljeća dokumentirali i iskreno zagovaranje političke opcije koja je trenutno na vlasti, a koja je činila mnoge poznate epistemičke pogreške, iz puke racionalizacije

sadašnjih nedaća i straha od promjene (Jost et al. 2004, 908). Prema sociološkim istraživanjima, s druge strane, glasači država koje zbog korupcije i klijentelizma uživaju status krnjih demokracija neće, nadajući se materijalnom probitku, samo glasati za stranke čijem etičkom i epistemičkom karakteru ne vjeruju, nego će im se i aktivno priključiti (Ilišin et al. 2018, 64). Politička ekonomija takvih zajednica prati sličan obrazac, pa će lokalni političari poznati po korumpiranom ili nepotističkom djelovanju češće i lakše osvajati nove mandate od svojih konkurenata koji doista igraju po pravilima igre (Vuković 2017). Stoga, suprotno našoj intuiciju, ispostavlja se da zbog snažnih afektivnih veza ili pragmatičnog razmišljanja nerijetko iskreno glasujemo za opciju koju prepoznajemo kao epistemički manjkavu ili manje kvalitetnu.

No, umjesto do konačnog rješenja, ovaj nas zaključak dovodi samo do niza otvorenih pitanja. Ako zahtjevi Condorcetovog teorema porote ne mogu preživjeti suvremene epistemičke uvjete, a Hong-Pageov teorem različitosti iznad sposobnosti matematički je osporen (Thompson 2014), čini se da nema epistemičkog opravdanja demokratskog odlučivanja boljeg od teorijskog optimizma filozofa politike i političkih epistemologa. Međutim, čak i ako je epistemički deficitarno, demokratsko donošenje odluka neosporno je i dalje najpravednije i najviše uključivo od svih iskušanih procedura političkog odlučivanja. A ako, kao netko tko čvrsto vjeruje u nužnost epistemičkog opravdanja demokracije, iz epistemičkih razloga prosudimo da je jedini valjani zaključak demokratski pesimizam (Ahlstrom-Vij 2019), preostaje nam ponuditi barem nacrt procedure donošenja odluka koja bi zadovoljila i naše epistemičke i etičke kriterije. Srećom, brojni epistemolozi, socijalni epistemolozi, politički epistemolozi i politički ekonomisti već su počeli razmišljati o alternativnim konfiguracijama političkog odlučivanja. Dok bi neki biračko tijelo ograničili samo na one građane koji su zadovoljili minimalne epistemičke kriterije (Brennan 2011), drugi razmatraju podjelu epistemičkog rada između građana i prosvijećene elite (Goldberg 2011) ili hibridne modele političkog odlučivanja (Prijić-Samaržija 2019). U svakom slučaju, uspješno dokazivanje epistemičkih deficita demokratskog odlučivanja nije završetak našeg filozofskog i epistemološkog zadatka, nego tek početak rada na proceduri donošenja odluka primjerenog suvremenim epistemičkim uvjetima.

Popis literature

- Ahlstrom-Vij, Kristoffer. 2019. "The Epistemic Benefits of Democracy: A Critical Assessment." in *The Routledge Handbook of Social Epistemology*, (ur.) Miranda Fricker, Peter. J. Graham, David Handerson, i Nikolaj J. L. L. Pedersen, 406-415.
- Bartels, Larry. 1996. "Uninformed Votes: Information Effects in Presidential Elections." *American Journal of Political Science* 40 (1): 194-230.
- Bohman, James. 1998. "The Coming of Age of Deliberative Democracy." *The Journal of Political Philosophy* 6 (4): 400-425.
- Boutyline, Andrei, i Willer, Robb. 2016. "The Social Structure of Political Echo Chambers: Variation in Ideological Homophily in Online Networks." *Political Psychology*.
- Brennan, Jason. 2011. "The Right to a Competent Electorate." *The Philosophical Quarterly* 61 (245): 700-724.
- Brennan, Jason. 2017. *Against Democracy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Cerovac, Ivan. 2021. *Epistemic Democracy and Political Legitimacy*. Cham: Palgrave MacMillan.
- Cassam, Quassim. 2019. *Vices of the Mind: From the Intellectual to the Political*. Oxford: Oxford University Press.
- Converse, Phillip. 1964. "The Nature of Belief Systems in Mass Publics." u *Ideology and Discontent*, ur. D. Apter, 206-261. Simon and Schuster.
- Converse, Phillip. 1990. "Popular Representation and the Distribution of Information."
- Converse, Phillip. 2000. "Assessing the Capacity of Mass Electorates." *Annual Review of Political Science* 3: 331-353.
- Delli Carpini, Michael. 2005. "An Overview of the State of Citizens' Knowledge About Politics." *Annanberg School of Communication Departmental Papers (ASC)*.
- Delli Carpini, Michael, i Keeter, Scott. 1996. *What Americans Know about Politics and Why It Matters*. New Haven: Yale University Press.
- Drzyek, John. 2002. *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford: Oxford University Press.
- Fricker, Miranda. 2006. "Powerlessness and Social Interpretation." *Episteme* 3 (1-2): 96-108.

- Fricker, Miranda. 2007. *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press.
- Gigone, Daniel, i Hastie, Reid. 1993. "The Common Knowledge Effect: Information Sharing and Group Judgement." *Journal of Personality and Social Psychology* 65 (5): 959-974.
- Goldberg, Sandy. 2011. "The Division of Epistemic Labor." *Episteme* 8 (1): 112-125.
- Goldman, Alvin. 1990. *Knowledge in a Social World*. Oxford: Oxford University Press.
- Hong, Lu, i Page, Scott. 2004. "Groups of diverse problem solvers can outperform groups of high-ability problem solvers." *PNAS* 101 (46): 16385-16389.
- Ilišin, Vlasta, Gvozdanović, Anja, i Potočnik, Dunja. 2018. "Contradictory Tendencies in the Political Culture of Croatian Youth: Unexpected Anomalies or an Expected Answer to the Social Crisis?" *Journal of Youth Studies* 21 (1): 51-71.
- Iyengar, Shanto, i Westwood, Sean. J. 2014. "Fear and Loathing across Party Lines: New Evidence on Group Polarization." *American Journal of Political Science* 59 (3): 690-707.
- Jost, John, Banaji, Mahzarin, i Nosek, Brian. 2004. "A Decade of System Justification Theory: Accumulated Evidence of Conscious and Unconscious Bolstering of the Status Quo." *Political Psychology* 25 (6): 881-919.
- Kahneman, Daniel. 2012. *Thinking, Fast and Slow*. London: Penguin Books.
- Kuklinsky, James, i Peyton, Buddy. 2007. "Belief Systems and Political Decision Making." u *The Oxford Handbook of Political Behavior*, ur. Russel J. Dalton i Hans-Dieter Klingemann, 45-65. New York: Oxford University Press.
- Landemore, Helene. 2012. *Democratic Reason: Politics, Collective Intelligence, and the Rule of the Many*. New Jersey: Princeton University Press.
- Landemore, Helene. 2020. *Open Democracy: Reinventing Popular Rule for the Twenty-First Century*. New Jersey: Princeton University Press.
- Levitsky, Steven, i Ziblatt, Daniel. 2019. *How Democracies Die*. United States: Broadway Books.
- Lukes, Steven, i Urbinati, Nadia. 2012. *Condorcet: Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Luskin, Robert. 1990. "Explaining political sophistication." *Political Behavior* 12 (4): 331-361.
- Mill, John Stuart. 1989. *Izabrani politički spisi*. Zagreb: Informator.
- Mill, John Stuart. 2007. *On Liberty and the Subjection of Women*. London: Penguin Books.

- Nelson, Jacob, i Webster, James. 2017. "The Myth of Partisan Selective Exposure: A Portrait of the Online Political News Audience." *Social Media + Society*.
- Nguyen, C. Thi. 2018. "Echo Chambers and Epistemic Bubbles." *Episteme*.
- Prijic-Samaržija, Snježana. 2019. *Democracy and Truth: the Conflict Between Political and Epistemic Virtues*. Milan: Mimesis International.
- Samaržija, Hana. 2017. "Spinozina filozofija politike: pluralizam i institucionalne vrline." *Prolegomena* 17 (2): 191-215.
- Samaržija, Hana, i Cerovac, Ivan. 2021. "The Institutional Preconditions of Epistemic Justice." *Social Epistemology*.
- Samaržija, Hana. 2022. "The Epistemology of Fanaticism: Echo Chambers and Fanaticism." in *The Philosophy of Fanaticism*, edited by Leo Townsend. New York: Routledge.
- Spinoza, Baruch. 2006. *Politička rasprava*. Zagreb: Demetra.
- Sunstein, Cass. 2011. *Going to Extremes: How Like Minds Unite and Divide*. New York: Oxford University Press.
- Sunstein, Cass. 2015. *Wiser: Getting Beyond Groupthink to Make Groups Smarter*. United States: Harvard Business Review Press.
- Swire-Thompson, Briony, Ecker, Ulrich, Lewandowsky, Stephan, i Berinski, Adam. 2019. "They Might Be a Liar But They're My Liar: Source Evaluation and the Prevalence of Misinformation." *Political Psychology*.
- Taber, Charles., i Lodge, Milton. 2006. "Motivated Skepticism in the Evaluation of Political Beliefs." *American Journal of Political Science* 50 (3): 755-769.
- Thompson, Abigail. 2014. "Does Diversity Trump Ability: An Example of the Misuse of Mathematics in the Social Sciences." *Notices of the AMC* 61 (9): 1024-1030.
- Vuković, Vuk. 2017. "The Political Economy of Local Government in Croatia: Winning Coalitions, Corruption, and Taxes." *University of Oxford: Department of Politics and International Relations*.
- Zaller, John. 1992. *The Nature and Origin of Mass Opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.